

وضعیت‌شناسی جنبش‌های دینی نوپدید و عوامل رشد آن در نیجریه

سیدحسین علوی^۱

چکیده

پدیده‌ی معنویت‌گرایی جدید و نمود آن در قالب جنبش‌های دینی نوپدید و بررسی عوامل رشد آن، از پرسش‌های نیازمند پژوهش در سطح جهانی، به ویژه در جوامع دینی، به شمار می‌رود. نیجریه یکی از کشورهای اسلامی است که از نظر جمعیتی، جایگاه سیاسی - اقتصادی، چندملیتی و چندمذهبی بودنش، دارای موقعیت برجسته‌ای در غرب قاره‌ی افریقا است. موضوع پژوهش حاضر پاسخ به دو پرسش اصلی درباره‌ی این پدیده در نیجریه است؛ پرسش اول، پرسش از وضعیت‌شناسی جنبش‌های دینی نوپدید در نیجریه و پرسش دوم، تحلیل چرایی پیدایش و عوامل رشد سریع این جنبش‌ها در این کشور است. تبیین گونه‌های مهم این جنبش‌های دینی نوپدید و تحلیل عوامل ظهور و گسترش آنها می‌تواند در رویارویی با این پدیده در نیجریه و نیز یافتن راه‌حل‌هایی به منظور مصونیت دیگر جوامع از گرفتار شدن در بحرانی شبیه نیجریه کمک نماید. یافته‌های پژوهش حاضر، که با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر آثار اصیل موجود در این زمینه صورت گرفته، حاکی از آن است که ما حداقل با سه گونه‌ی جنبش‌های دینی روبه‌رو هستیم: جنبش‌های مرتبط با ادیان رسمی، جنبش‌های التقاطی، جنبش‌های وارداتی؛ در بحث عوامل بروز این پدیده نیز مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: پیامدهای جهانی‌سازی، کثرت‌گرایی دینی و سکولاریزاسیون، مسائل سیاسی - استعماری، مشکلات اجتماعی برآمده از عوامل گوناگون، به ویژه فساد اقتصادی، در کنار غفلت یا سستی متولیان نهادهای ادیان

۱. استادیار جامعه‌المصطفی‌العالمیه و پژوهشگر پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

رسمی و نهادینه؟. به عبارتی، از سویی، این عوامل جامعه‌ی متدینِ نیجریه را به چالش کشیده، گرفتار فشارهای جسمی و روحی نموده، از سوی دیگر، دین‌مداری آنان نیز موجب سوق‌دهی‌شان به دین برای جستن راه‌حلِ مشکلاتشان شده است، ولی فقدان تبیین درست آموزه‌های معنوی ادیان اصیل و رسمی و گرفتاری متولیان آنها در رقابت‌های مذهبی و آمال مادی‌گرایانه، زمینه‌ی خودنمایی ادیان و معنویت‌های دینی جدید و بدیل را فراهم نموده است.

واژگان اصلی: نیجریه، جنبش‌های دینی نوپدید، عوامل رشد، گادیانیسم،

کریسلام.

درآمد

نیجریه^۱ یا به طور رسمی جمهوری فدرال نیجریه،^۲ کشوری در غرب قاره‌ی
افریقاست. پایتخت آن ابوجا و بزرگ‌ترین شهر آن لاگوس است. جمعیت این کشور
بیش از ۲۱۶ میلیون نفر و زبان رسمی آن انگلیسی است.

worldpopulationreview.com/countries/nigeria-population !

نیجریه پرجمعیت‌ترین کشور قاره‌ی افریقا به شمار می‌رود و از نظر سیاسی-
اقتصادی و نیز به دلیل تولیدکننده‌ی عمده‌ی نفت، از جایگاه برجسته‌ای در این قاره
برخوردار است (Vaughan, Olufemi, 2016: 1). در کنار لاگوس و ابوجا، شهرهای
کانو، ابادان، کادونا و بندر هارکورت نیز جزو شهرهای مهم این کشور برشمرده می‌شود.
نیجریه دارای تنوع قومی و زبانی بوده، مردم آن نیز به شدت دین‌مدار هستند. در
مورد پراکندگی جمعیت دینی این کشور، اختلاف است؛ مسیحیت و اسلام، دو دین
اصلی این کشور به شمار می‌رود که بیش از ۹۰٪ جمعیت دینی آن را تشکیل
می‌دهند و حدود ۱۰٪ به بقیه‌ی ادیان، به ویژه ادیان سنتی افریقا، اختصاص دارد
([#globalreligiousfutures.org/countries/nigeria](http://globalreligiousfutures.org/countries/nigeria)). این آمار حاکی از آن است که
دین، شریان اصلی جامعه‌ی نیجریه و در همه‌ی جنبه‌های زندگی مردم نفوذ کرده
است و نیجریه با وجود ادیان گوناگون، کشوری چندمذهبی برشمرده می‌شود (Aluko,
Oluwasegun Peter, 2017: 291). افزون بر این، نیجریه کشوری چندملیتی بوده،
ساکنان آن از ۲۵۰ قومیت گوناگون تشکیل شده‌اند که دارای بیش از پانصد زبان
گوناگون محلی است و بسیاری از آنها دارای عقاید، آداب و رسوم ویژه‌ای هستند.
مهم‌ترین گروه‌های قومیتی نیجریه شامل مردم هوسا- فولانی،^۳ عموماً در شمال،
یوروبای^۴ در غرب و مردم ایگبو^۵ در شرق این کشور هستند (شکیبا، محمدرضا، ۱۳۸۸ش:

۱ . Nigeria.

۲ . Federal Republic of Nigeria.

۳ . Hausa-Fulani.

۴ . Yoruba.

۵ . Igbo.

(Falola, T. O., and et al, 2022, August 16؛ ۲۹-۴۱).

نیجریه پس از سال‌ها تحمل استعمار انگلستان، در اول اکتبر ۱۹۶۰م، به استقلال کامل رسید؛ بنابراین، تحت تسلط این کشور استعماری به نوعی با سنت‌زدایی، سکولاریزاسیون و فردی‌سازی دینی روبه‌رو بوده، در کنار عواملی مانند جهانی‌سازی و تغییرات فرهنگی و اقتصادی برخاسته از آن و نیز پیدایش جنبش‌های دینی نوپدید در جهان، این کشور نیز شاهد ظهور جنبش‌های دینی نوپدید برخاسته از معنویت‌گرایی جدید بوده است.

پیشینه پژوهش

هر چند درباره‌ی شناخت کلی نیجریه، مردم و فرهنگ آن آثار معدودی به زبان فارسی در دسترس است که می‌توان به کتاب سرزمین و مردم نیجریه اثر محمدرضا شکبیا (تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی، ۱۳۸۸ش) و مقاله‌ی نیجریه اثر مرتضی حسنی نسب (منتشر شده در اطلس وهابیت و جریان‌های تکفیری (۴)، ۱۴۳۹ق) نام برد. این آثار با وجود توجه به ادیان رسمی نیجریه، اسلام و مسیحیت و اشاره به برخی فرقه‌های وابسته به این دو، ورود جدی و ملموسی به بررسی ادیان جدید و جنبش‌های دینی نوپدید نداشته‌اند. در خصوص موضوع جنبش‌های دینی نوپدید و عوامل ظهور و گسترش آنها در این کشور اثر در خور توجهی در میان آثار فارسی یافت نشد؛ بنابراین، مکتوب حاضر جزو نخستین و جدیدترین آثار در این حوزه به شمار می‌رود که در دو بخش کلی تدوین یافته است؛ در بخش نخست، وضعیت جنبش‌های دینی نوپدید به صورت کلی مورد تبیین قرار گرفته است و ضمن پرداخت تفصیلی‌تر به نمونه‌هایی، زمینه‌ی آشنایی خواننده را با موضوع فراهم می‌کند. در بخش دوم، مهم‌ترین عوامل مؤثر در پیدایش و گسترش این پدیده مورد تبیین و تحلیل قرار گرفته است. با وجود این، مباحث طرح شده در این مقاله، با وجود جدید بودن، به نوعی جنبه‌ی کلی و مقدماتی داشته، بسیاری از مباحث آن قابلیت طرح به صورت مقاله‌ای مستقل و مفصل‌تر دارد.

۱. جنبش‌های دینی نوپدید در نیجریه

اصطلاح «جنبش‌های دینی نوپدید»^۱ به مثابه پدیده‌ای جهانی، شامل سازمان‌ها و جنبش‌های دینی گوناگونی است که نوظهورند و ادیان اصلی بیشتر، به ویژه کلیسای کاتولیک رومی، «فرقه» می‌نامند. برخی از پژوهشگران جنبه‌ی جدید بودن این پدیده را به مثابه سازمانی تعریف می‌کنند که از زمان جنگ جهانی دوم به بعد پدیدار شده است، در حالی که برخی دیگر «جدید» را شامل ۱۵۰ سال گذشته می‌دانند (Dowley, 2018: 144-147). جنبش‌های دینی نوپدید محصور در محدوده‌ی جغرافیایی خاص باقی نمانده و به پدیده‌ی جهانی مبدل شده‌اند؛ تخمین زده می‌شود که حدود ده‌هزار جنبش در افریقا، حدود سه‌هزار جنبش در ایالات متحده آمریکا و پانصد تا ششصد مورد در بریتانیا وجود داشته باشند. این جنبش‌ها معمولاً به دلیل اختلافات اعتقادی یا اتخاذ شیوه‌های بحث‌برانگیز، خارج از جریان اصلی ادیان نهادینه قرار می‌گیرند (ibid).

جنبش‌های دینی نوپدید (NRMs) در قاره‌ی افریقا عمدتاً جنبش‌های دینی مبتنی بر ادیان رسمی مانند مسیحیت و اسلام و همچنین جنبش‌های نوستی یا جنبش‌هایی با ادعای احیای سنت‌های دینی افریقا هستند. در کشور نیجریه این قاعده‌ی کلی بیشتر از هر جایی در افریقا حاکم و مشهود است، ولی در چند دهه‌ی اخیر فعالیت جنبش‌های دینی نوپدید وارداتی نیز رشد چشمگیری داشته است.

۱-۱. جنبش‌های دینی مرتبط با ادیان رسمی نیجریه

در نیجریه، سه سنت اصلی دینی جریان دارد؛ مسیحیت، اسلام و ادیان سنتی افریقا، که مسیحیت و اسلام به مثابه دو دین اصلی این کشور بیش از ۹۰٪ جمعیت دینی آن را شامل شده، حدود ۱۰٪ به بقیه‌ی ادیان، به ویژه ادیان سنتی افریقا، اختصاص دارد (globalreligiousfutures.org/countries/Nigeria, 2022). عمده‌ی مسیحیان در نیمه‌ی جنوبی و عمده‌ی مسلمانان در نیمه‌ی شمالی این کشور حضور

۱. New Religious Movements (NRMs).

دارند (حسنی نسب، ۱۴۳۹هـ: ۱۴۹). روابط پیچیده بین مسیحیان و مسلمانان در مناطق شمالی و مرکزی کشور، نیجریه را به یکی از آزمایشگاه‌های بزرگ جهان برای مطالعه‌ی درگیری و آشتی مبتنی بر دین تبدیل کرده است (Vaughan, Olufemi 2016: 1).

بیشترین آمار جنبش‌های دینی نوپدید در افریقا، مربوط به جنبش‌هایی است که به نوعی مرتبط با مسیحیت و آموزه‌های آن به شمار می‌روند. این جنبش‌ها در تقسیم‌بندی کلی، یا مسیحیت بنیان و مبتنی بر منابع و چارچوب‌های نهادی مسیحی است که با آموزه‌های بومی - افریقایی ترکیب شده‌اند یا برعکس، مبتنی بر منابع و تفکرات خاص ادیان سنتی افریقایی است که از مفاهیم و آموزه‌های مسیحی به مثابه محملی در بازتفسیری و تقویت سنت‌های بومی افریقا استفاده می‌کنند (See: Chryssides, 2012, p. 38) که از آنها به جنبش‌های نو سنتی تعبیر می‌شود. ظهور و نمود دینی - اجتماعی جنبش‌های مسیحیت بنیان را می‌توان در جریان مسیحیت پنطیکاستی یا پنطیکاستالیسم^۱ دید که طیف گسترده‌ای از کلیساهای جدا شده از جریان اصلی مسیحیت را در بر می‌گیرد (Adesoji, Abimbola O, 2016: 1-15). این کلیساهای متنوع در ابتدا کلیساهای مستقل افریقایی^۲ و کلیساهای کاریزماتیک^۳ و بعدها کلیساهای ابداعی افریقایی یا افریقایی شده^۴ خوانده شدند.

براساس برخی از پژوهشگران جدید این حوزه، در حقیقت، ما شاهد تغییرات جریان پنطیکاستی و حرکت آن به نوپنطیکاستی هستیم. عنوان پنطیکاستالیسم کاریزماتیک یا کلیساهای کاریزماتیک مربوط به گروه‌هایی است که در دهه‌های ۱۹۶۰م و ۱۹۷۰م، بیشتر در محوطه‌ی دانشگاه‌ها رشد و از آنجا به بستر جامعه سرایت کردند؛ آنها، که تا حدی ریشه در موج اولیه‌ی پنطیکاستی داشتند، قائل به احیای معنویت در خارج از کلیسا بودند و احیای معنویت در کلیسا را مستلزم تغییر و

۱ . Pentecostalism.

۲ . African Independent Churches.

۳ . African Charismatic Churches.

۴ . African Initiated Churches.

تجدید خود کلیسا نیز می‌دانستند. کلیساهای نوپنتیکاستی^۱ از دهه‌ی ۱۹۸۰ رشد کردند و مشخصه‌ی آن تجمعات بزرگ و تعداد زیاد حضار است که عمدتاً کلیساهای مستقل خوانده می‌شدند و انبوهی از آموزه‌ها و شیوه‌ها را دربرمی‌گیرد که با تغییرات سریع نیز همراه هستند. آنها همچنین چندوجهی و منعطف و کمتر تجویزی هستند، ولی رهبران آنها، مانند کلیساهای کاریزماتیک، اقتدار خویش را از طریق ویژگی‌های کاریزماتیک به دست می‌آورند (ibid: 17; Grillo, Laura S. and et al., 2019: 81).

یکی از ویژگی‌های کلیدی نوپنتیکالیسم، به تحول الهیاتی آن در نوع افریقایی‌اش مربوط می‌شود. در این نوع، شاهد برجسته‌نمایی فزاینده‌ی پدیده‌ای هستیم که به طور متغیر بشارت یا حقیقت ایمان، انجیل سعادت، یا انجیل سلامت و ثروت^۲ نامیده می‌شود. این اصطلاحات می‌توانند معانی کمی متفاوت و در عین حال همپوشانی داشته باشند، ولی به طور کلی، به برداشت‌های دینی جدیدی اشاره دارند که بر این باور متمرکز است که رفاه مادی، جسمی، حرفه‌ای و رابطه‌ای جزو لاینفک رستگاری و نشانه‌ی ایمان واقعی و لطف خداوند به مؤمن واقعی است؛ بنابراین، برخلاف تأکید پنتیکاستی کلاسیک بر رستگاری شخصی و تقدس، که سبک زندگی دارای اعتدال و کناره‌گیری از «دنیا» به شمار می‌رود، نوپنتیکاستی‌ها تمایل دارند موعظه کنند که رستگاری تنها مربوط به آخرت نیست، بلکه در برخی موارد خاص، مربوط به این دنیا و زمان حال است. این باور غالباً در قالبی از برکات الهی - از نظر سلامت جسمانی، فراوانی مادی، موفقیت در شغل، تجارت و دیگر زمینه‌های زندگی - تصویر می‌شود که حق طبیعی مسیحی است که به واسطه‌ی تجدید ایمانش گویی از نو متولد شده است (Grillo, Laura S., et al, 2019: 81-82).

جنبش‌های دینی نو سنتی نیز به گونه‌ای خلاقانه اقدام به ترکیب آموزه‌های ادیان رسمی، مسیحیت و اسلام، با باورهای بومی افریقایی کرده‌اند و در عمل جنبه‌های

۱ . Neo-Pentecostal churches/ NPCs.

۲ . The prosperity gospel.

تمایز عبادت افریقایی، مانند تسخیر روح و مسائل سنتی مانند پیش‌گویی و شفایابی را مقدم و برجسته می‌کنند که معروف به جنبش‌های نبوی، پیش‌گویانه یا غیب‌گویانه^۱ نیز هستند (*ibid*: 64).

نمونه‌ی بارز این قسم، جنبش دینی نوسنتی گادیانیسم^۲ است که ضمن مخالفت با استعمار غرب و مفهوم دینی آن، دین سنتی افریقا را تبلیغ کرده (آن را دین جهانی می‌داند) و بیداری فکری درباره‌ی ارزش‌های افریقایی را ترویج می‌کند؛ همچنین مسیحیت را دینی می‌داند که فقط برای سفیدپوستان است و آن را طرد می‌کند (ترنر، ۱۳۹۱: ۱۰۸۷). در دهه‌ی ۱۹۶۰م، فرقه‌ی آروسا یا کلیسای ملی ادو،^۳ که صورت توسعه‌یافته‌ی دین سنتی قوم بینی،^۴ قبایل ایگبو،^۵ است، ابتدا با کلیسای ملی نیجریه^۶ ادغام شد و در مرحله‌ی بعد با نام کلیسای ملی نیجریه و کامرون^۷ شناخته می‌شد و در نهایت، در سال ۱۹۶۲م، جنبش گادیانیسم را تشکیل داد (See: Adogame, 2014, Chapter 22, pp. 235-252). این جنبش، با وجود استفاده‌ی ابزاری از برخی مفاهیم و نمادهای مسیحیت، دارای آموزه‌ها، عبادات، آیین‌ها و جشن‌های ویژه است.

سیر تطور این جنبش شاهد حرکت آن از مسیحیت به ناسیونالیسم، سپس ترکیب و ترویج باورهای سنتی قبایل ایگبو، مردم بومی نیجریه، با تفسیر جدیدی از مسیحیت و در نهایت ترویج دین سنتی افریقا است. در واقع، با جنبشی التقاطی روبه‌رو هستیم که مدعی احیای دین سنتی افریقا، با اهداف پان‌افریقایی و حمایت از فرهنگ بومی افریقا است که برای نیل به این هدف، حتی در برهه‌ای از مفاهیم و نمادهای مسیحی هم بهره می‌برد (*DOVLO, 2006, pp. 242-243*)، ولی در نهایت به انکار آن می‌انجامد.

مسلمانان نیجریه نیز به سه قسمت عمده تقسیم می‌شوند: عمده‌ی آنها رویکردی

۱ . Prophetic movements.

۲ . Godianism.

۳ . Arousa cult (Edo National Church).

۴ . Bini.

۵ . Igbos.

۶ . National Church of Nigeria.

۷ . National Church of Nigeria and Cameroons.

صوفیانه دارند و طریقت غالب آنها قادریه و نیز تیجانیه است. گروه بعدی، سلفی‌ها هستند که به سه جریان اصلی سلفی وهابی، سلفی اخوانی و سلفی دیوبندی تقسیم می‌شوند. از میان این جریان‌ها، جریان سلفی وهابیت با حمایت مراکز سلفی و اخوانی عربستان و مصر در حال تقویت، نفوذ و جذب اعضای بیشتر، در مناطق شمالی نیجریه و نیز در کشورهای نیجر و مالی هستند و شیعیانی که عمدتاً پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و گسترش دعوت تشیع به وسیله‌ی شیخ ابراهیم زکزاکی، مذهب تشیع را پذیرفته‌اند. عمده‌ی جنبش‌های دینی جدید مبتنی بر اسلام، مرتبط با جریان تصوف افریقایی و نیز جریان وهابیت است که وهابیت در نیجریه خود به سه گروه اصلی سنتی، جهادی تکفیری و جهادی غیرتکفیری تقسیم می‌شود (حسنی نسب، ۱۴۳۹ق: ۱۴۹-۱۵۱). در کنار طریقه‌های صوفیه و جریان‌های اصلی وهابیت، شاهد جنبش‌هایی مانند بوکوحرام، گروه مهدیه، فرقه‌ی احمدیه و جنبش مایتاتسینه^۱ هستیم که به نوعی به اسلام ربط داده می‌شوند (شکیبا، ۱۳۸۸ش: ۳۰۰-۳۰۶).

۲-۱. جنبش‌های دینی نوپدید التقاطی

قاره‌ی افریقا، برای سال‌ها محل تنازع و رقابت ادیان سنتی، مسیحیت و اسلام از سویی و برخورد افکار و آموزه‌های دینی با تفکرات استعماری غرب و فرهنگ مادی آن، از سوی دیگر، بوده است. نیجریه نیز از این قاعده مستثنا نبوده است و به درگیری‌های خشونت‌آمیز مذهبی، به ویژه مسلمانان و مسیحیان و نیز به دلیل افراط‌های متناقض خود مشهور و معروف است. نیجریه با پذیرش کثرت‌گرایی دینی، زمینه‌های رقابت دینی را مهیا ساخته که پیامد این رقابت‌ها، تجاری‌سازی و بازاری نمودن دین و معنویت بوده است؛ در محیطی که دین و معنویت تبدیل به کالای مصرفی بازاری شود، تلفیق و التقاط آموزه‌های ادیان گوناگون برای خلق کالایی جدید و همه‌شمول مشتری‌پسند طبیعی است (See: Oguntola Laguda, Danoye, 2013: 25-33).

۱. Maitatsine.

در چنین محیطی، شاهد التقاط‌های عجیبی از ادیان و آموزه‌های آنها خواهیم بود؛ برخی جنبش‌ها، مانند ایجو اورونمیل^۱، به نام مدرنیته، ارزش‌های اسلامی و مسیحی را تصاحب نموده، تحت عنوان ادیان سنتی افریقایی، به جامعه‌ی نیجریه می‌فروشند. برخی نیز اتحاد ادیان گوناگون حاکم بر جامعه‌ی نیجریه را کالایی جذاب و مشتری‌مدار می‌بیند (ibid: 30).

۱-۲-۱. جنبش التقاطی کریسلام (نمونه موردی)

درگیری‌های دینی و قومی طولانی‌مدت و تجربه‌ی دوره‌هایی از خشونت‌های فرقه‌ای و بین‌مذهبی، اقوام گوناگون، به ویژه مسلمانان و مسیحیان، مردم نیجریه را ملزم به یافتن راه‌حلی برای همزیستی دینی و سازگاری اجتماعی کرده است. اتحاد مسیحیان، مسلمانان و باورمندان به باورهای سنتی افریقا، آرزوی دیرینه‌ی جامعه‌ی دردمند نیجریه بوده است و همین امر دست‌مایه‌ی برخی برای ایجاد ادیان التقاطی جدید شده است. ادعای تأسیس موفقیت‌آمیز دینی جدید، که بر ویژگی‌های خاص تأکید نداشته، دو سنت دینی بزرگ و انحصارگرای جهان و یا بعضاً این دو دین و نیز آموزه‌های ادیان بومی - سنتی افریقا را در سنت ویژه ادغام می‌کند، شایسته‌ی توجه است. می‌توان ظهور جنبش نوپدید کریسلام^۲ را با زیرگروه‌هایش در نیجریه، در همین زمینه تبیین نمود.

کریسلام به مجموعه‌ای از جنبش‌های دینی اشاره دارد که در دهه‌ی م ۱۹۷۰ در لاگوس نیجریه، اعمال مذهبی مسلمانان و مسیحیان را ادغام کرد؛ مردم یوروبا، گروه قومی عمدتاً مسلمان با اقلیت در خور توجه مسیحی، در جنوب غربی نیجریه پیشگام این امر بودند (Janson, Marloes, 2016: 646-647). کریسلام در نیجریه از آغاز تا به امروز دارای سه انشعاب یا به عبارتی سه مرحله بوده است که به دلیل اهمیت آن در اینجا مفصل‌تر مورد اشاره قرار می‌گیرد.

۱ . Ijo Orunmila (Adulawo or Ato).

۲ . Chrislam.

۱-۱-۲-۱. مرحله اول: جنبش ایفئولوا از سال ۱۹۷۶م

تاریخ نخستین زمزمه‌ی جنبش کریسلام به مردی یوروبایی به نام تلا تلاً^۱ می‌رسد؛ او که در اصل مسلمان بود، جنبش دینی را تحت عنوان (Ifeoluwa) تأسیس نمود که در زبان یوروبایی به «مأموریت عشق خدا»^۲ یا «مأموریت خواست خدا»^۳ ترجمه شده و تلاشی برای تلفیق و تقریب اسلام و مسیحیت است. ایفئولوا بر پنج رکن استوار است: «محبت»، «رحمت»، «شادی»، «عمل نیک» و «حقیقت» (Janson,).
(See Marloes, 2016: 646-672).

تلا مدعی ارتباط با خدا و داشتن مأموریت تکمیل ادیان اسلام و مسیحیت است. وی خود را «ابزاری در دستان خدا» معرفی می‌کند که از طریق آیات الهی با وی ارتباط برقرار می‌نماید. تلا برای جماعت کوچکی در لاگوس، که هر هفته شنبه‌ها - نه جمعه و نه یکشنبه - گرد هم می‌آیند، موعظه و خدمت‌رسانی می‌کند. در تجمعات آنها سرودهای عبادی مسلمانان و مسیحی خوانده می‌شود، قرآن و انجیل هر دو مورد مشورت قرار گرفته، دعاهایی خوانده می‌شوند که عناصر اسلامی و مسیحی را با هم ترکیب می‌کنند (ibid). نکته‌ی جالب اینجاست که تلا معتقد است متون مقدس اسلام و مسیحیت «ناقص و حاوی برخی نادرستی‌ها» هستند؛ از این رو، تلا در حال کار بر روی تدوین کتاب ایفئولوا است که آخرین کتاب مقدس حاوی آیات الهی او خواهد بود (ibid).

۱-۲-۱-۲. مرحله دوم: جنبش اوکه تود از سال ۱۹۸۹م

در سال ۱۹۸۹م، دکتر سامسین‌دین یا شمس‌الدین ساکا^۴ نیز جنبشی تحت عنوان کریسلام‌هرب^۵ تأسیس کرد که نام یوروبایی آن، جنبش اوکه تود (Oke Tude) است

۱ . Tela Tella.

۲ . The Love of God Mission.

۳ . THE WILL OF GOD MISSION.

۴ . Samsindeen/ Samsudeen Saka.

۵ . Chrislamherb.

و به «کوه‌رهایی از بردگی و اسارت»^۱ ترجمه شده است. مانند تلا، ساکا نیز پیش از تولد دوباره‌اش، که مسیحی بود، مسلمان بوده است و پس از بازگشت از سفر حج در مکه، مدعی شد که در هنگام طواف به او الهام شده است که مأموریت جدید خود را برای اتحاد مسلمانان و مسیحیان نیجریه آغاز کند (See: Mgbemena, Stanley C., ۱۲۸-۱۱۰: ۲۰۲۰). وی، که بیشتر با گیاه‌درمانی به پیروانش خدمت‌رسانی می‌کرد در دومین مکاشفه‌ی الهی خویش در مارس م ۱۹۹۵ دریافت که روش درمانی گیاهی را از طریق پرداختن به دعا به روش معنوی تغییر دهد و در مکاشفه‌ی سوم، که در فوریه ۱۹۹۷ رخ داد، از وی خواسته شد طب سنتی را کلاً کنار گذاشته، تسلیم اراده‌ی خداوند شود (ibid: 118).

اتحاد و سازگاری مسلمانان و مسیحیان از طریق ترکیب و تلفیق آموزه‌های مبتنی بر کتاب مقدس این دو دین، جزو اهداف اصلی جنبش تلقی می‌شود. یک ویژه‌برنامه شبکه‌ی PBS در سال ۲۰۰۸م، خطبه‌ی ساکا در کلیسای کوچکی در لاگوس نیجریه را به نمایش گذاشت. ساکا اظهار می‌کند که در سال‌ها درگیری مسیحیان و مسلمانان، دعا می‌کردم و در نهایت خداوند به من مأموریت داد بین مسلمانان و مسیحیان صلح برقرار کنم. خطبه‌های ساکا شامل قرآن و انجیل، عبادت همراه با آهنگ و رقص می‌شود و وی بر ریشه‌های مشترک این دو دین، که ادیان ابراهیمی هستند، تأکید می‌کند. ساکا بیان می‌نماید که «ابراهیم فرزندان زیادی دارد و پدر اسلام و پدر مسیحیت است. چرا مسلمانان و مسیحیان با هم می‌جنگند؟» (Religion & Ethics (News Weekly, 2009-02-13 افزون بر این، جنبش او که تود از طریق ارائه‌ی وام‌های کوچک، به ایجاد فرصت‌های تجاری و ارتباطات شبکه‌های اجتماعی مبادرت نموده و بدین وسیله، اقدام به جذب بسیاری از جوانان بیکار و محروم در لاگوس کرده است (See: Janson, Marloes, 2016: 646-672).

۱ . The Mountain of Losing Bondage.

۱-۲-۱-۳. مرحله سوم: انجمن کریسلام اوگباماسو از سال ۲۰۰۵م

یکی از جدیدترین و شناخته‌شده‌ترین موج کریسلام در نیجریه، انجمن کریسلام اوگباماسو^۱ است که در سال ۲۰۰۵م تأسیس شد. این انجمن را گروه کوچکی از دانشجویان دانشگاه به مثابه «بصیرت و روشن‌بینی الهی»^۲ شکل دادند تا بگویند اسلام، مسیحیت و ادیان بومی افریقا از منبع مشترک سرچشمه گرفته‌اند و باید در جنبش دینی واحد متحد شوند؛ آنها بر چیزی تأکید دارند که آن را «روح سازگاری»^۳ می‌خوانند و برای ترکیب و تقریب متون و سنت‌های اسلام، مسیحیت و ادیان سنتی افریقا می‌کوشند (See: Williams, Corey L., 2019: 5-28). در تجمعات هفتگی، ضمن استفاده از قرآن، انجیل، و اودو ایفا^۴ (مجموعه‌ی آثار ادبی یوروبا)، خدای افریقا، عیسی و محمد به طور هماهنگ فراخوانده می‌شوند. در آیین مذهبی رایج و بسیار تکرار شونده‌ی انجمن آمده است: «هیچ خدایی جز خدای یگانه نیست و فقط یک دین وجود دارد. پیامبران و الوهیت‌ها بسیارند، ولی فقط یک خدا وجود دارد» (ibid).

انجمن کریسلام اوگباماسو، مأموریت‌های جنبش کریسلام در گذشته را رد نمی‌کند، بلکه بر رویکردی تأکید دارد که ادیان سنتی افریقایی را به همان اندازه‌ی عناصر اسلامی و مسیحی مهم دانسته، آموزه‌های آن را نیز شایسته‌ی ترکیب و تلفیق با آموزه‌های این دو دین دیگر می‌داند. افزون بر این، بیان می‌کند که یک خدای فراگیر وجود دارد که همه‌ی ادیان را متحد می‌کند. با این حال، پیامبران و الوهیت‌های زیادی وجود دارند تا کلام خدا را گسترش دهند. مناسب آن‌ها همان سنت بومی یمایا وودو^۵ است که البته در شکل جدیدش شامل عمل اسلامی طهارت برای نماز و عبادت، آمیختن آن با عمل غسل تعمید مسیحی و دعا به درگاه یمایا، الهه یوروبای اقیانوس می‌شود (ibid).

۱ . Ogbómòsò Society of Chrislam (OSC).

۲ . vision from God.

۳ . The spirit of accommodation.

۴ . Odu Ifa.

۵ . Yemaya Wudu.

در واقع، تمام زیرشاخه‌های جنبش کریسلام بر ضد درک متعارف اسلام و مسیحیت، که دو دین مجزا و کامل هستند، کار می‌کنند و به دنبال کشف اشتراکات دو دین و ترویج آنها، البته هماهنگ و سازگار با فرهنگ دینی - سنتی افریقا، به منظور ایجاد اتحاد فراگیر دینی هستند؛ هر چند این اتحاد سبب تنقیص ادیان اسلام و مسیحیت یا رد برخی از آموزه‌های آنها شود.

۳-۱. جنبش‌های دینی نوپدید وارداتی

در نگاه کلی، در نیجریه سه دین اسلام، مسیحیت و ادیان سنتی افریقایی جزو ادیان رسمی به شمار رفته، دیگر ادیان و جنبش‌های مرتبط با آنها غیربومی و وارداتی تلقی می‌شوند. از دهه‌ی ۱۹۷۰م، بسیاری از جنبش‌های دینی نوپدید خارجی در نیجریه، به ویژه در بخش جنوبی این کشور، ظاهر شدند. بسیاری از آنها اقدام به فعالیت‌های تبلیغی شدید نمودند و کوشیدند در عضوگیری با ادیان رسمی مسیحیت و اسلام و نیز ادیان سنتی رقابت کنند. برخی از این جنبش‌ها، که حضور خود را در نیجریه علنی کردند، به شرح زیر است: انجمن آتروس (Aetherious)، جنبش هاره کریشنا (Hare Krishna/ISKCON)، جنبش رائلینان، جنبش نور درون (Inner Light)، جنبش پیام گریل (Grail Message)^۱، بهائیت، علوم مسیحی، سای بابا، برهما کوماریس (Brahma Kumaris)، اکنکار (Eckankar)، سازمان باستانی صلیب گل سرخ (AMORC)، جنبش ساینٹولوژی (Scientology)، جنبش گورو ماراجی (Guru Maharaji)، جنبش لوسیست تراست (Lucis Trust)، جنبش جامعه‌ی آگاهی متعالی (Higher Consciousness Society)، جنبش طریق حقیقت (The Way of Truth) و ...

با این حال، برخی از این جنبش‌ها عمر کوتاهی داشتند و برخی نیز دارای اعضای

۱. جنبش گریل (هدف نهایی)، سازمانی است که در اواخر دهه‌ی ۱۹۴۰م در آلمان با الهام از کار مسیح خودخوانده، اسکار ارنست برنهارت (۱۹۴۱-۱۸۷۵ Oskar Ernst Bernhardt) شکل گرفت. بنگرید: https://en.wikipedia.org/wiki/Grail_Movement (۱۹/۰۶/۲۰۲۲).

بسیار ناچیز هستند، ولی برخی از آنها، در کنار ادیان رسمی، تداوم یافته و بسیار تأثیرگذار شده و تعداد زیادی پیرو در نیجریه جذب کرده‌اند. برخی از آنها برای موعظه‌ی آموزه‌های خود و جذب پیروان بیشتر، از تلویزیون و رادیو استفاده می‌کنند و گاهی اوقات در مکان‌های عمومی و فضای باز به تبلیغ می‌پردازند یا سمینارها و کارگاه‌های آموزشی برگزار می‌کنند.

سازمان عرفانی باستانی صلیب گل سرخ (AMORC) حدود ۷۶ مرکز، اعضای بسیار و همچنین افراد بانفوذ در نیجریه دارد. جنبش پیام گریل (Grail Message) بیش از ۲۸ مرکز در سراسر کشور دارد. انجمن Aetherius دارای دو مرکز است: یکی، در ایالت ایبا و دیگری، در لاگوس با دوازده زیرگروه در چندین شهر. جنبش لوسیس تراست (Lucis Trust) دارای چهار مرکز قوی و نیز کتابخانه باطنی در منطقه‌ی آبوکوتا (Abeokuta) است. جنبش‌های نوپدید هاره کریشنا و اکنکار نیز جزو برخی از مهم‌ترین و مشهورترین جنبش‌های خارجی در نیجریه هستند. جنبش اکنکار حدود ۱۱۴ مرکز در ۲۶ ایالت دارد، در حالی که هاره کریشنا دارای نه معبد در کشور است (Ibrahim, Murtala, 2013: 182).

برای نمونه، «سازمان عرفانی باستانی صلیب گل سرخ»^۱ جنبشی است که هاروی اسپنسر لویس^۲ در ایالات متحده‌ی امریکا تأسیس کرد و از آنجا به دیگر نقاط جهان، مانند قاره‌ی افریقا، به ویژه کشورهایمانند نیجریه، گسترش یافت. آموزه‌های سازمان، که «علوم مقدس» یا «خرد ازلی» نامیده می‌شود، شامل ایده‌هایی براساس نظریات برخی فیلسوفان اصلی، به ویژه فیثاغورث، تالس، سولون، هراکلیتوس، دموکریتوس است. آموزه‌ها به «درجات» تقسیم می‌شوند که این درجات حوزه‌های گوناگون مرتبط با وجود جسمانی، ذهنی، روانی و معنوی و نیز آن حالت آگاهی عرفانی مربوط به تجربه وحدت با الوهیت را پوشش می‌دهند (عرب، حسین،

۱ . Ancient Mystical Order Rosae Crucis/ The Rosicrucian Order (AMORC).

۲ . Harvey Spencer Lewis.

تاریخچه‌ی شیطان‌گرایی). به باور آنها تناسخ راهی برای دستیابی به پیشرفت بیشتر به سوی کمال نهایی انسان است (Chryssides, George D., 2012: 41).

گرچه بحث درباره شناسایی و تبیین گونه‌های مهم جنبش‌های دینی نوپدید در کشور مهمی مانند نیجریه، موضوعی مفصل و نیازمند تفصیل بیشتر است، ولی پژوهش حاضر با قصد پرداختن به عوامل ظهور این پدیده، گنجایش اطالاه‌ی بیش از این را ندارد.

۲. مهم‌ترین عوامل پیدایش و گسترش جنبش‌های دینی نوپدید در نیجریه

بررسی عوامل پیدایش و دلایل گسترش جنبش‌های دینی نوپدید (NRMs) در نیجریه دارای اهمیت فوق‌العاده‌ای است، زیرا همان گونه که بیان شد، در نیجریه ادیان اصلی مانند مسیحیت و اسلام نهادینه شده‌اند و تا حدودی بر مسائل سیاسی- اجتماعی تسلط دارند. در نتیجه، وجود این جنبش‌های دینی جدید در چنین محیطی جای تأمل دارد.

دلایل گوناگونی را می‌توان نام برد که در کنار یکدیگر می‌توانند موجبات ظهور و تکثیر این پدیده را در نیجریه فراهم آورده باشند؛ دلایلی که بعضاً مربوط به مسائل جهانی و بیشتر نیز مرتبط با مشکلات داخلی نیجریه هستند که در اینجا به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود.

۲-۱. جهانی شدن و عوامل آن

جهانی شدن و عوامل زمینه‌ساز این امر می‌تواند یکی از دلایل اصلی تکثیر دینی- فرهنگی و در نتیجه، ظهور و رشد جنبش‌های دینی نوپدید به شمار رود. جهانی شدن به معنای فرایند یکپارچه‌سازی تدریجی اقتصاد جهانی و فروپاشی موانع تجاری در کنار انفجار اطلاعات و ارتباطات سریع و آسان، شرایط مساعدی برای تکثیر جنبش‌های دینی نوپدید در سراسر جهان ایجاد کرده است. در اواسط قرن بیستم، هر دو پدیده‌ی مذکور از قدرت و نفوذ گسترده‌ای برخوردار شدند (Ibrahim, Murtala,)

۱۸۲: ۲۰۱۳). عوامل جهانی شدن، مانند حمل و نقل کارآمد، مهاجرت آسان، ارتباطات لحظه‌ای جهانی، پیوندهای فرهنگی و عوامل ایدئولوژیک پشت جهانی شدن، مانند لیبرالیسم اقتصادی و فرهنگی، حقوق بشر، دموکراسی، سکولاریزاسیون، فردگرایی، آزادی دینی، آزادی بیان و جوامع تکرگرای در حال ظهور، زمینه‌ی مساعدی برای رشد این جنبش‌ها در سراسر جهان و به ویژه در نیجریه ایجاد کرده‌اند. لیبرالیسم اجتماعی، ضمن به حداقل رساندن محافظه‌کاری، به مردم آزادی بیشتری برای پیوستن به دین دلخواه خود را می‌دهد. همچنین لیبرالیسم به کثرت‌گرایی فرهنگی - دینی مشروعیت می‌بخشد که این امر به نوبه‌ی خود سبب ایجاد انبوهی از جهان‌بینی‌ها در جامعه‌ی بشری می‌شود (Cooper, T. Michael, 2007).

تغییرات فرهنگی و تکرگرای دینی برآمده از جهانی شدن نیز به نوبه‌ی خود بر دین‌داری و معنویت‌جویی مردم تأثیرگذار بوده است. بهزاد حمیدیه تبدیل شدن دین و معنویت به کالایی مصرفی و بازاری نزد انسان معاصر را از دلایل ظهور و تکثیر جنبش‌های دینی نوپدید و معنویت‌گرایی نوین می‌داند؛ در این بازار شاهد کالاهای متنوعی هستیم که صاحبان آنها با کاربست انواع تبلیغات مدعی ارائه‌ی بهترین و کارآمدترین فرمول سعادت انسانی هستند (حمیدیه، بهزاد، ۱۳۹۱: ۱۶۱، ۳۰۲). نیجریه نیز بخشی جدایی‌ناپذیر از جهان جهانی شده و متأثر از عوامل و پیامدهای آن است. در واقع، استعمارگران بریتانیایی از اواسط قرن نوزدهم، اقتصاد نیجریه را به اقتصاد سرمایه‌داری جهانی پیوند زده بودند؛ بنابراین، جامعه‌ی نیجریه از تأثیرات بی‌شمار دیگر نقاط جهان، مانند تأثیرات فرهنگی - دینی، مصون نبوده است.

۲-۲. عوامل سیاسی - استعماری

نیجریه جزو مستعمره‌های بریتانیا بود و بریتانیا مرزهای امروزی نیجریه را مشخص نکرد و اصطکاک قومی و مذهبی را نیز برانگیخت؛ در نتیجه‌ی این طرح‌های سیاسی - استعماری، نیجریه پس از کسب استقلال خود در سال ۱۹۶۰م، وارد جنگ

داخلی سه ساله شد. از سال ۱۹۷۰م به بعد نیز نیجریه، دوره‌های متناوبی از حکومت دموکراتیک و نظامی را تجربه کرده و تاریخ اقتصادی آن نیز با وجود صادرات نفت، شاهد بدهی‌های خارجی و سوءمدیریت اقتصادی بوده است (Falola, Toyin,)
(Genova, Ann, 2009; xxix).

سیاست‌های استعماری و ظلم‌های متعدد برآمده از آن، زمینه‌ساز آگاهی و بیداری مردم و در نتیجه، تشکیل حرکت‌های دینی - ملی برای مقابله با دول استعماری بوده است. در تطور تاریخی بسیاری از جنبش‌های نوپدید افریقایی، مانند نیجریه‌ای، جوانه و بارقه‌ای از اعتراض بر ضد ظلم استعمارگران غربی ردیابی می‌شود. در نیجریه، که مردمش سال‌ها تحت مستعمره بریتانیا بودند، دلایل زیادی برای فراهم نمودن زمینه‌های ظهور این جنبش‌ها وجود داشته است. استعمار طولانی مدت بریتانیا بر مردم نیجریه و به ویژه مردم بومی آن، تبعیض‌های قومیتی - دینی و اقتصادی مسیحیان سفیدپوست و حتی مبلغان مسیحی، به نوعی بومیان نیجریه را از جریان اصلی مسیحیت دلسرد و زمینه‌ی بازتفسیر مسیحیت را منطبق با اعتقادات سنتی افریقایی آنها فراهم نمود (See: Adogame, Afe, 2014: 235-252). در واقع، استعمار کشور و اعتقادات مردم، کشتار کارگران معترض، جلوگیری از برگزاری مراسم مذهبی در کلیساها برای تشییع جنازه آنها و محرومیت از کلیسا، زمینه‌ی بروز آگاهی ملی، واکنش دینی و ظهور جنبش‌های دینی جدید و متعددی در نیجریه را فراهم نمود (Dovlo, Elom, 2006: 242-3).

۲-۳. کثرت‌گرایی دینی

دین در نیجریه، با وجود ایدئولوژی‌های متعدد، در دوران استعمار نقش مهمی در الگوسازی جنبش‌هایی برای مبارزه به منظور استقلال سیاسی، توسعه‌ی اقتصادی و تعالی اخلاقی داشته است (Oguntola Laguda, Danoye 2013: 25). با این حال، پس از دوران استعمار، یعنی دوران استقلال، با زمینه‌سازی تشکیل دولت سکولار و

ترویج کثرت‌گرایی دینی، نیجریه با وجود تنوع دینی، عرصه‌ی رقابت ادیان، مذاهب دینی و جنبش‌های دینی نوپدید شد. در واقع، کثرت‌گرایی دینی موجب شعله‌ور شدن رقابت‌های دینی شده است و تنازع و رقابت ادیان نیز زمینه‌ی تجاری‌سازی دین و معنویت و تبدیل آن به کالایی مصرفی بازاری را فراهم می‌کند که این دین بازاری، به نوبه‌ی خود التقاط‌گرایی دینی را در پی داشته است که در اینجا به تفکیک و اختصار تبیین می‌شود.

۱-۳-۲. رقابت‌های دینی

نیجریه، پس از استقلال در ۱۹۶۰م، کشوری سکولار و فاقد دین رسمی بوده است؛ این کشور با پذیرش کثرت‌گرایی دینی و سکولاریزاسیون به مثابه ابزاری برای اجرای موفق این کثرت‌گرایی، زمینه‌های ایجاد رقابت‌های دینی- مذهبی را فراهم نموده که این امر به طور غیرمستقیم بر ظهور و تکثیر جنبش‌های دینی نوپدید در نیجریه تأثیرگذار بوده است.

در واقع، در کشورهای دارای نظام تنوکراتیک یا حکومت دینی و یا حتی کشورهای که در آنها ایدئولوژی الحادی نقش دین دولتی را بر عهده گرفته است، نظارت و کنترل دولت بر امور دینی، مانع رقابت‌های دینی و بازاری شدن دین شده، این امر عرصه را بر ظهور و رشد جریان‌های انحرافی و بدعت‌های دینی تنگ می‌کند. رشد و تکثیر جنبش‌های دینی نوپدید در چنین شرایطی بسیار سخت و در عوض، در فضای سکولاریستی بسیار مناسب خواهد بود (Abraham, Murtala, 2013: 184)، ولی از سوی دیگر، ماهیت کثرت‌گرایی دینی نشان‌دهنده‌ی رقابت میان معرفت‌شناسی‌های دینی موجود در فضای دینی حاکم بر جامعه است که این امر بر قضاوت افراد درباره‌ی درستی یا اعتبار ایده‌ها و آرای گوناگون و نیز بر جهان‌بینی و جهان‌شناسی آنها تأثیر می‌گذارد. در نتیجه، می‌تواند منجر به ایجاد جنبش‌های دینی جدید یا اصلاح جهان‌بینی ادیان کلاسیک یا نهادینه شود. در این فرایند تغییر و اصلاح، ارزش‌ها و

مفاهیم جدیدی برای دین، به ویژه در جوامعی مانند نیجریه، تعریف خواهد شد
(Oguntola Laguda, Danoye 2013: 25).

قدرت سکولاریزاسیون به قدری بوده است که سیاست‌گذاران نیجریه از زمان استقلال تا امروز، تضمین داده‌اند که دولت فدرال سکولار باقی می‌ماند و دین دولتی را نمی‌پذیرد. با وجود دخالت دولت در برخی فعالیت‌های دینی، مانند تأمین مالی پروژه‌های دینی، صرف هزینه برای زیارت (به مکه و بیت‌المقدس) و آموزش روحانیون در پلیس و ارتش، قانون اساسی آزادی دینی را تضمین کرده است. قانون اساسی از اعضای جنبش‌های دینی جدید در برابر آزار و اذیت دولت یا هر گونه اقدام قانونی، که سبب سلب حق تبلیغ دین آنها یا مانع از پیوستن افراد دیگر به آنها در هر بخشی از نیجریه شود، محافظت می‌کند. در نتیجه، این جنبش‌ها برای چندین دهه از این آزادی برخوردار بوده و فعالیت‌های خود را آزادانه و بدون مانع قانونی انجام داده‌اند. حتی در ایالت‌های شمالی، که شریعت در قالب نظام حقوقی اسلامی پذیرفته شده است، تجاوز به حقوق ادیان اقلیت مجاز نیست (Ibrahim, Murtala, 2013: 184).

۲-۳-۲. تجاری‌سازی دین و التقاط‌گرایی

کثرت‌گرایی دینی رقابت‌های مذهبی را در پی داشته است که این امر نیز زمینه‌ی تجاری‌سازی دین و معنویت‌گرایی و پیدایش بازاری از ایده‌ها و باورها را فراهم می‌کند؛ بازاری که به خریداران آزادی می‌دهد تا از میان ایدئولوژی‌های رقیب، آنهایی را انتخاب کنند که مدعی تأمین نیازهای مادی و معنوی آنها به گونه‌ای بهتر و شامل‌تر هستند (Oguntola Laguda, Danoye, 2013: 27).

التقاط‌گرایی دینی نیز از دیگر آثار ملازم کثرت‌گرایی دینی است. در واقع، در محیطی که ادیان زیادی کالاها را به نمایش می‌گذارند، باید التقاط‌گرایی وجود داشته باشد، زیرا در این محیط نیازهای مردم است که تعیین می‌کند کدام کالای معنوی را از سوپرمارکت معنوی خریداری کند (ibid: 31).

در کشوری مانند نیجریه که از سویی دین، شریان اصلی جامعه و ملجأ مردم برای برپایی صلح، ثبات، پیشرفت، توسعه و وحدت تلقی می‌شود، از سوی دیگر، مردم با مشکلات متنوعی مانند گرسنگی، بیماری، جهل، حکومت بد، رشوه‌خواری، فساد، قبیله‌گرایی، پارتی‌بازی، جرم سیاسی و تعصبات دینی و... روبه‌رو می‌شود (Aluko, *Oluwasegun Peter*, 2017: 291)؛ هر دین یا مدعی‌ای که راه حل این مشکلات را ارائه دهد، مورد حمایت مردم قرار خواهد گرفت. البته در چنین فضایی ترکیبی از دو یا سه آموزه دینی می‌تواند راه حل ایده‌آلی برای مشکلات مردم باشد؛ به عبارت دیگر، در جامعه‌ی دارای تکثر دینی، مانند نیجریه، مردم راه‌حل‌های تلفیقی برای مشکلات مادی و معنوی خود بهتر پسند و اتخاذ خواهند کرد (Oguntola Laguda, Danoye, ۲۰۱۳: ۲۷, ۳۰). رونق ظهور جنبش‌های دینی التقاطی مانند ایجو اورونمیلا^۱، کریسلام^۲ و دیگر مواردی پیش از این ذکر شد، شاهد این مدعاست.

بنابراین، کثرت‌گرایی دینی در بستر سکولاریسم جدید، ضمن شکستن مرزهای ادیان، سبب رقابت، تجاری‌سازی و التقاط‌گرایی دینی می‌شود که چنین فضایی به نوبه‌ی خود زمینه‌ی ظهور جنبش‌های دینی نوپدید را تسهیل خواهد نمود.

۴-۲. شباهت جنبش‌های دینی نوپدید با ادیان سنتی افریقا

پیش از ورود اسلام و مسیحیت، مردم افریقا وابسته به ادیان سنتی - بومی افریقا بوده‌اند که عملاً هر جنبه‌ای از زندگی آنها را پوشش می‌داد؛ افزون بر این، ادیان سنتی آنها آموزه‌ها، متون مقدس معین، سلسله‌مراتب سفت و سخت کلیسا را نداشت و در واقع، فاقد ساختارهای محدودکننده‌ی ادیان رسمی برای فرد است که این خصیصه سازگار با معنویت‌های ساختارگریز معاصر برشمرده می‌شود. همچنین دارای آیین‌ها، مراسم و جشنواره‌ها، اشیای مقدس، زیارتگاه‌ها، هنرها و نمادها، موسیقی و رقص، ضرب‌المثل‌ها، باورها و لباس‌ها، اسطوره‌ها و افسانه‌های متنوعی است که این

۱ . Ijo Orunmila (Adulawo or Ato).

۲ . Chrislam.

گسترده‌گی و تنوع آداب و رسوم نیز قابلیت جذب طیف گسترده‌ای از افراد تنوع‌طلب و خریداران معنویت بازاری را دارد (See: Oguntola Laguda, Danoye, 2013: 30).

تعداد زیادی از مردم نیجریه هنوز به ادیان سنتی پایبند بوده، آموزه‌های آنها را در ترکیب با ادیان رسمی اقامه می‌کنند. شباهت‌های بین جنبه‌های متنوع ادیان سنتی افریقا و جنبش‌های دینی نوپدید شامل مفهوم حق تعالی یا وجود متعالی، مجموعه‌ای از خدایان یا واسطه‌های خداگونه، تناسخ، دنیای معنوی و مجازات فوری الهی، کارما، و مواردی دیگر می‌شود که این امر بر جذابیت جنبش‌های دینی نوپدید برای مردم، به ویژه قشرهای جوان تنوع‌طلب، می‌افزاید (Ibrahim, Murtala, 2013: 185).

۲-۵. عوامل اجتماعی و اقتصادی

مردم نیجریه در اواخر دهه‌ی ۱۹۶۰م و اوایل دهه‌ی ۱۹۷۰م به دلیل رونق بازار نفت، از رفاه نسبی برخوردار بودند، ولی در اوایل دهه‌ی ۱۹۸۰م با سقوط بازار نفت، اقتصاد نیز رو به وخامت گذاشت و صنایع تولیدی و کشاورزی با شکست جدی روبه‌رو شد. این فروپاشی اقتصادی، همراه با فساد بومی، بی‌ثباتی سیاسی، بحران‌های قومی - مذهبی، مدیریت ضعیف اقتصاد کلان و برنامه‌های تعدیل ساختاری، بسیاری از مردم نیجریه را در چرخه‌ی معیوب فقر، بیکاری، کمبود اشتغال و رنج فرو برد. در نتیجه، برخی از نیجریه‌ای‌ها کوشیدند از طریق توسل به ابزارهای مذهبی و باطنی با مشکلات اقتصادی خود کنار بیایند که این امر بازار معنویت‌های جدید را گرم نمود.

برخی از پژوهشگران حتی منازعه‌ی مسلمانان و مسیحیان را نیز به نارضایتی‌های گوناگون اجتماعی - اقتصادی نسبت داده‌اند که محصول شرایط استعماری و پسااستعماری است. شکاف تحقیرآمیز ثروت بین شمال عمدتاً مسلمان‌نشین نیجریه و جنوب مسیحی‌نشین، ریشه در دوران استعمار دارد که بریتانیایی‌ها از ظهور طبقه‌ی حاکم از میان نخبگان مسیحی حمایت می‌کردند. این طبقه‌ی نخبگان، با تمرکز بر شهرهای بزرگ جنوبی، مانند ابوجا، به کنترل بسیاری از شریان‌های اقتصاد

پسااستعماری ادامه دادند (*ibid*: 187; also see: Janson, Marloes, 2016: 646-672) که پیامد آن بروز اختلافات طبقاتی و شکاف اقتصادی میان مردم جامعه و در نتیجه، شعله‌ور شدن اختلافات و منازعات بوده است. این اختلافات میان مسلمانان و مسیحیان منجر به رقابت‌های دینی شدید شد که این رقابت‌های دینی خود از عوامل زمینه‌ساز ظهور جنبش‌های دینی نوپدید است.

در واقع، مشکلات عدیده‌ی اقتصادی- اجتماعی در کنار دیگر مصایب دامن‌گیر جامعه‌ی نیجریه، از سویی مردم را متوجه راه‌حل‌های دینی برای غلبه بر مشکلات و تسکین آلام خویش نمود و از سویی، موجب سوق دادن دین‌داری به سوی مادی‌گرایی و تجاری‌سازی از ناحیه‌ی برخی افراد سودجو شد. در نیجریه، این رویکرد زمانی تقویت شد که برنامه‌ی اقتصادی فراگیری که در دهه‌های ۱۹۸۰م و ۱۹۹۰م، تحت عنوان برنامه‌ی تعدیل ساختاری (SAP)^۱، بر کشور تحمیل شده بود، به شکست فاجعه‌بار تبدیل شد (*See: Adesina, Olutayo Charles, 2013: 35-46*). چشم‌انداز رفاه اقتصادی و دورنمای رشد اجتماعی افریقا، مانند نیجریه، که پس از استقلال سیاسی در دهه‌ی ۱۹۶۰م با بذره‌های امید شکوفا شده بود، به یکباره زیر آوار رویاهای برباد رفته، امیدهای شکست‌خورده و کاهش رشد اقتصادی مدفون شد. ناامنی محسوس، سوء‌تغذیه و بیماری، همچنان تلفات خود را می‌گرفت، در حالی که دولت همچنان به نهادینه کردن وابستگی و ناامیدی مردم ادامه می‌داد (*Kukah, Matthew Hassan, 1996: 13*).

شکست آشکار برنامه‌ی تعدیل ساختاری و همچنین دیگر سیاست‌های اقتصادی دولت‌های گوناگون در سال‌های متمادی، در نهایت به افول اقتصادی ختم شد که فقر

۱. برنامه‌ی تعدیل ساختاری (The structural adjustment program/ SAP)، که در نیمه‌ی دوم دهه‌ی ۱۹۸۰م به همت چندین کشور افریقای جنوبی به تصویب رسید؛ این برنامه ابزاری برای تثبیت توازن اقتصاد داخلی و خارجی کشورهای در حال توسعه و ارتقای رشد آنها بوده است. براساس نتایج مورد انتظار این برنامه، تصویری همراه با توسعه‌ی هماهنگ، تدریجی و پایدار و پیشرفت واقعی و محسوس برای جامعه‌ی نیجریه ترسیم می‌شد که به دلیل شکست برنامه‌ی مذکور، عملی نشد (۳۵: ۲۰۱۳، Adesina, Olutayo Charles).

گسترده، سوء‌تغذیه مداوم، افزایش تورم و به حاشیه راندن مداوم توده‌ی بحرانی جامعه را در پی داشت. این مسائل، فضایی برای آزمایش اجتماعی بی‌سابقه ایجاد کرد که به تعمیق و گسترش جست‌وجوی مردم برای راه‌حل‌های جایگزین دامن زد (*Adesina, Olutayo Charles, 2013: 43-44*). در این فضای جست‌وجوی بقا و تلاش‌های مداوم برای بهبود وضعیت کیفی در رویارویی با سوء‌مدیریت حاد و شکاف فزاینده‌ی ثروتمند و فقیر، دین و آموزه‌های دینی تبدیل به وسیله‌ای مهم و امیدبخش شد، ولی با کاهلی، غفلت، سوء‌مدیریت نهادهای دینی ادیان رسمی و نهادینه و نیز استفاده‌ی ابزاری برخی سودجویان از دین برای مطامح دنیوی خویش، عرصه برای ظهور و خودنمایی جنبش‌های دینی نوپدید آماده شد. برخی از رهبران دینی، در این فضای فرهنگی معروف به خلاقیت و مصرف، به‌کارگیری استعدادهای خویش در کارهای مشکوک، غیرقانونی و خلاف اصول دینی را آغاز کردند. بسیاری از پیروان آنها نیز به تقلید از رهبران خویش، به درک و تبلیغ دین در حد کالای مصرفی و بازاری تعویض‌شدنی روی آوردند (*ibid: 44*).

تحلیل

۱. نیجریه، که پرجمعیت‌ترین کشور قاره‌ی افریقا است، از نظر سیاسی - اقتصادی و دینی جایگاه برجسته‌ای دارد. حضور پررنگ دین در زندگی مردم این کشور و فعالیت ادیان گوناگون مسیحیت، اسلام و ادیان سنتی افریقا، این کشور را در کنار چندملیتی بودن، تبدیل به جامعه‌ای چند- مذهبی نموده که روابط پیچیده‌ی بین پیروان این ادیان گوناگون، نیجریه را به یکی از آزمایشگاه‌های بزرگ جهان برای مطالعه‌ی درگیری و آشتی مبتنی بر دین ساخته است (Vaughan, Olufemi, 2016: 1).

۲. همین جایگاه ویژه‌ی دین، در دوران استعمار بریتانیا بر نیجریه، سبب شد آموزه‌های دینی، محرک شکل‌گیری بسیاری از جنبش‌های ضداستعماری شود؛ در نتیجه، پس از استقلال آن در سال ۱۹۶۰م، با طرح بریتانیا، در نیجریه دولتی سکولار و قانون مبتنی بر تکثرگرایی دینی حاکم شد؛ بنابراین، ادیانی که تا پیش از استقلال با تزاخم کمتری در جبهه‌ی واحد ضداستعماری فعال بودند، وارد رقابت‌های دینی برای کسب جایگاه و موقعیت بهتر سیاسی - اجتماعی شدند. رقابت این سنت‌های دینی رقیب - اسلام، مسیحیت و ادیان بومی - زمینه‌ی ظهور فرقه‌های دینی جدید و نیز ورود و گسترش جنبش‌های دینی نوپدید غیربومی را تسهیل نمود.

۳. با توجه به بُعد کثرت‌گرایی دینی، باید وضعیت نیجریه را درک کرد که در آن جهان‌بینی‌های متعددی در حال رقابت هستند؛ برای نمونه، ادیان سنتی افریقایی هم‌اکنون، با جهان‌بینی‌ها و معرفت‌شناسی‌های مسیحیت، اسلام و برخی از ادیان شرقی رقابت می‌کنند (Oguntola Laguda, Danoye, 2013: 26). در سایه‌ی این کثرت‌گرایی و نزاع‌های دینی و نیز متأثر از فضای چرخش دوران مدرنیته به پسامدرنیته، شاهد ظهور فرقه‌های گوناگون و جنبش‌های دینی - معنوی متعدد هستیم؛ برخی با ناکارآمد خواندن ادیان موجود راه‌حل را در تأسیس فرقه یا جنبش دینی جدیدی دیدند و برخی نیز چاره‌ی رفع این نزاع را در تلفیق آموزه‌های ادیان گوناگون موجود، زیر چتر دینی واحد دیده، بدین وسیله، مبادرت به خلق دینی جدید نمودند.

۴. در حقیقت، عوامل گوناگونی مانند جهانی شدن و عوامل آن، چرخش فرهنگی دوران معاصر، عوامل ایدئولوژیک، پیامدهای اقتصادی - اجتماعی شکست طرح‌های اقتصادی، کثرت‌گرایی دینی در بستری سکولاریستی، در کنار باورمندی بالای مردم به دین، فضای جامعه را به سوی رقابت‌های دینی سوق داد. پیامد رقابت و نزاع‌های دینی در چنین فضایی، تبدل دین و معنویت به کالایی تجاری و بازاری بود که ظهور و گسترش ادیان التقاطی نیز نیاز و مطلوب مشتریان این بازار به شمار می‌رفت.

بنابراین، تکثرگرایی دینی با لازم دانستن سکولاریزاسیون برای اجرای موفقش، زمینه‌ی شکستن مرزهای ادیان نهادینه و ایجاد رقابت‌های مذهبی را فراهم آورده که در چنین فضایی با غفلت متولیان و نهادهای ادیان رسمی و نهادینه، ارزش‌های بدیل و التقاطی جایگزین ارزش‌های اصیل دینی شده است و در نهایت دین ظرفیت خود را برای کارایی مناسب در جامعه از دست خواهد داد. در چنین فضایی، این گونه تلقین می‌شود که فرد می‌تواند ایدئولوژی‌ها، معرفت‌ها، آموزه‌ها، اصول و شیوه‌های ادیان رقیب را بررسی کرده، انتخاب خود را براساس نیازهای خویش انجام دهد (*Oguntola, Laguda, Danoye, 2013: 27*).

۵. هر چند، عوامل گوناگون پیش‌گفته، زمینه را برای رشد جنبش‌های دینی نوپدید در افریقا، مانند نیجریه، فراهم کرده است (*Kamal, Touhid, 2019*)، ولی درباره‌ی موفقیت و نفوذ ادیان غیربومی در قاره‌ی افریقا اختلاف است که موضوع نیجریه را نیز به نوعی شامل می‌شود. برخی از پژوهشگران بر این باورند که رویارویی جنبش‌های دینی نوپدید غیربومی با ادیان بومی و رسمی، هر چند در حوزه‌ی اندیشه و اعمال دینی بومیان سبب دگرگونی‌هایی شده، ولی نتوانسته است جایگزینی کامل ادیان غیربومی را فراهم آورد (*Adogame, Afe, 2014: 235*).

در واقع، ما در افریقا با نوعی افریقایی‌سازی ادیان و فرهنگ‌های وارداتی یا غیربومی روبه‌رو هستیم؛ به عبارتی، در افریقا گرچه، به دلیل تغییرات اجتماعی، جنبه‌هایی از اعتقادات و آیین‌های بومی کنار گذاشته شدند، ولی ادیان بومی از

سویی، بسیاری از باورها و آیین‌های خود را حفظ کرده، با محیط اجتماعی - فرهنگی جدید سازگار نمودند و از سوی دیگر، به افریقایی‌سازی و تطبیق مؤلفه‌های ادیان جدید با فرهنگ و باورهای سنتی افریقایی مبادرت کردند.

این مفهوم افریقایی‌سازی را می‌توان در جنبش‌های دینی نوپدید مسیحیت بنیان یا انواع کلیساهای مستقل افریقایی یا کلیساهای ابداعی افریقایی^۱، کلیساهای کاریزماتیک افریقایی^۲ یا جنبش‌های نوپدید مرتبط با اسلام دید. در بررسی سیر تاریخی این‌گونه جنبش‌ها شاهد نوعی سیر مرحله‌ای هستیم، یعنی از پذیرش ابتدایی دین اصلی، تطبیق‌سازی مؤلفه‌های آن با سنت‌های افریقایی و سازگاری با فرهنگ‌های برخاسته از ادیان سنتی افریقا آغاز و در نهایت، به افریقایی‌سازی^۳ آن به سود ادیان بومی - سنتی افریقا ختم می‌شود که وقوع این امر در حوزه‌ی دینی نیجریه هم ملموس است. رونق و غلبه‌ی جنبش‌های دینی نوسنتی مانند گادیانسم، آلا دورا و... بر جنبش‌های دینی نوپدید با منشأ غربی یا شرقی - هندی را می‌توان در همین زمینه تحلیل نمود.

۶. بنابراین، با وجود و تداوم عنصر افریقایی‌سازی، جنبش‌های نوپدید دینی غیربومی در صورتی در افریقا موفق به حضور و استمرار خواهند بود که دارای سیالیت کافی و تطابق‌پذیری مناسب با فرهنگ افریقایی باشند. در غیر این صورت، موازنه‌ی قدرت و نفوذ فعلاً با باورهای سنتی خود افریقا و جنبش‌های دینی به اصطلاح نوسنتی افریقا است. شاید بتوان گفت که حیاتی‌ترین چالش جنبش‌های دینی نوپدید، تبیین، تثبیت و استقرار «نو بودن» آنهاست، زیرا در افریقا سنت و تجدد بسیار مرتبط و درهم تنیده‌اند. بسیاری از جنبش‌های دینی جدید در واقع مبتنی بر ادیان اصلی و رسمی، مسیحیت، اسلام و ادیان سنتی افریقایی هستند که در قالب و تفسیری جدیدتر، که سازگاری بیشتری با تغییرات اجتماعی و نیز فرهنگ بومی افریقایی داشته باشند، ارائه می‌شوند (Nmah, P.E., 2017).

۱ . AFRICAN INDEPENDENT CHURCHES / AFRICAN INITIATED CHURCHES.

۲ . African charismatic churches.

۳ . Africanized.

نتیجه

زندگی و افکار انسان دوران معاصر متأثر از جهانی‌سازی، کثرت‌گرایی دینی و سکولاریزاسیون، بحران‌های متعدد فرهنگی - اجتماعی و سیاسی - اقتصادی و پیامدهای آن پیوسته در حال دگرگونی و تحول بوده است؛ مردم نیجریه افزون بر رویارویی با موارد فوق، متأثر از مسائل سیاسی - استعماری، مشکلات اجتماعی برآمده از عوامل گوناگون، به ویژه فساد اقتصادی، تکثر فرهنگی - زبانی و قومی نیز بوده است که این عوامل در کنار دین‌مداری آنها و توجه خاصشان به راه‌حل‌های دینی و غفلت یا سستی متولیان نهادهای ادیان رسمی و نهادینه از این مهم، زمینه‌ی ظهور و گسترش سریع ادیان جدید و معنویت‌های بدیل را فراهم کرده است. نمونه‌ی نیجریه می‌تواند زنگ هشدار و عبرتی باشد برای نهادهای ادیان رسمی و نهادینه‌ی در دیگر جوامع اسلامی، زیرا فضایی که از نظر دینی و ملیتی دارای تکثر و فاقد کنترل جدی نهادهای دولتی نیز باشد، هر چند در ظاهر مدعی طرد رسمی دین نهادینه نباشد، ولی در عمل دین تبدیل به کالای مصرفی و بازیچه‌ی سودجویی کاسبان دین خواهد شد. در این بازار داغ دین‌فروشی، برای جذب مشتری بیشتر، کالایی قابلیت عرضه گسترده‌تری دارد که بتواند جنبه‌های بیشتری از نیازهای مشتری را برآورده کند یا حداقل مدعی چنین امری باشد. در کشورهایی که شاهد تعدد فرهنگی - قومی و تکثر مذهبی هستیم، چنین کالایی از تلفیق و التقاط آموزه‌های گوناگون ادیان گوناگون بهتر حاصل می‌شود. در نتیجه، در چنین فضایی شاهد ظهور جنبش‌های دینی نوپدیدِ التقاطی بیشتری خواهیم بود که اصول ادیان رسمی را سست خواهند نمود. نمونه‌ی بارزش، دین جدید کریسلام است که در نسخه‌های اولیه فقط به تلفیق آموزه‌های مسیحیت و اسلام می‌پردازد، ولی در نسخه‌های جدیدتر، آموزه‌هایی از ادیان سنتی افریقا و دیگر جنبش‌های دینی نوپدید را نیز وارد آموزه‌های دینی خود می‌کند.

منابع

۱. حسنی‌نسب، مرتضی (۱۴۳۹ق)، نیجریه، در: اطلس وهابیت و جریان‌های تکفیری (۴): افریقا، جمعی از نویسندگان، به اهتمام: سیدمحسن موسوی اصفهانی، مرکز اسلامی، چ اول.
۲. حمیدیه، بهزاد (۱۳۹۱ش)، معنویت در سید مصرف، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه‌ی اسلامی.
۳. شکبیا، محمدرضا (۱۳۸۸ش)، سرزمین و مردم نیجریه، تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
۴. عرب، حسین، تاریخچه شیطان‌گرایی (۴): دوران مدرن، قرن ۱۷: <https://www.porseman.com/article/17/134432>

۱. Adesina, Olutayo Charles (۲۰۱۳), *Faith, Spiritualism, and Materialism: Understanding the Interfaces of Religion and the Economy in Nigeria*, in: *African Traditions in the Study of Religion, Diaspora and Gendered Societies (Essays in Honour of Jacob Kehinde Olupona)*, edited by Afe Adogame, Ezra Chitando, Bolaji Bateye, Ashgate ۲۰۱۳, pp. ۳۵-۴۶
۲. Adesoji, Abimbola O (۲۰۱۶), *The New Pentecostal Movement in Nigeria and the Politics of Belonging*, *Journal of Asian and African Studies*, pp. ۱-۱۵
۳. Adesoji, Abimbola O (۲۰۱۶), *The New Pentecostal Movement in Nigeria and the Politics of Belonging*, *Journal of Asian and African Studies*, pp. ۱-۱۵.
۴. Adogame, Afe (۲۰۱۴), *African New Religious Movements*, in: *The Bloomsbury Companion to New Religious Movements*, George D. Chryssides and Benjamin E. Zeller (eds), Bloomsbury Academic ۲۰۱۴, Chapter ۲۲, pp. ۲۳۵-۲۵۲
۵. Aluko, Oluwasegun Peter (۲۰۱۷), *Tolerance in multi-religious society for national security: The Nigerian Experience*, *Ogirisi: a new journal of African studies* vol. ۱۳, pp. ۲۹۱-۳۰۸
۶. Chryssides, George D. (۲۰۱۲), *Historical dictionary of new religious movements*, Published by Scarecrow Press, Inc., ۲nd ed.
۷. Cooper, T. Michael (۲۰۰۷), *Druids Globalization and Constructing a Postmodern Religious Identity*, Centre for the Study of New Religions, The ۲۰۰۷ International Conference ۷—۹ ۲۰۰۷ (https://www.cesnur.org/2007/bord_cooper.htm)
۸. Dovlo, Elom (۲۰۰۶), *Godianism*, in: *Encyclopedia of New Religious Movements* by Peter Clarke ۲۰۰۶, pp. ۲۴۲-۲۴۳

۹. en.wikipedia.org/wiki/Grail_Movement(۱۹/۰۶/۲۰۲۲)
۱۰. Falola, T. O., Kirk-Greene, Anthony Hamilton Millard, Ajayi, J. F. Ade and Udo, Reuben Kenrick (۲۰۲۲), *Nigeria*, in: *Encyclopedia Britannica*, (<https://www.britannica.com/place/Nigeria>)
۱۱. Falola, Toyin, Genova, Ann (۲۰۰۹), *Historical dictionary of Nigeria*, The United States of America, Scarecrow Press, Inc.
۱۲. globalreligiousfutures.org/countries/nigeria/#/?affiliations_religion_id=۰&affiliations_year=۲۰۱۰®ion_name=All%۲۰Countries&restrictions_year=۲۰۱۶;
[https://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Nigeria\(۱۸/۰۶/۲۰۲۲\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Nigeria(۱۸/۰۶/۲۰۲۲))
۱۳. Grillo, Laura S.; Klinken, Adriaan van; Ndzovu Hassan J. (۲۰۱۹), *Religions in Contemporary Africa: An Introduction*, Routledge
۱۴. Ibrahim, Murtala (۲۰۱۳), *The Rise and Proliferation of New Religious Movements (NRMs) in Nigeria*, International Journal of Humanities and Social Science Vol. ۳ No. ۱۵(۱۸۱-۱۹۰)
۱۵. Janson, Marloes (۲۰۱۶), *Unity Through Diversity: A Case Study of Chrislam in Lagos*, Africa: Journal of the International African Institute, ۸۶ (۴), pp. ۶۴۶-۶۷۲
۱۶. Kamal, Touhid (۲۰۱۹), *New Religious Movements in Nigeria: Factors for Religious Entrepreneurship, Growth and Challenges*, in: <https://www.researchgate.net/publication/۳۳۸۲۲۹۹۹۳>
۱۷. Kukah, Matthew Hassan (۱۹۹۳), *Religion, Politics and Power in Northern Nigeria*, Ibadan: Spectrum, ۱۹۹۳.
۱۸. Mgbemena, Stanley C. (۲۰۲۰), *Historical Origin, Beliefs and Practices of Chrislamherb (Oke Tude) Religious Movement in Lagos, Nigeria, Hofa*, African Journal of Multidisciplinary Research, Vol. ۵, No. ۱, pp. ۱۱۰-۱۲۸
۱۹. Nmah, P.E., (۲۰۱۷), 'What is New in "New" Religious Movements in Africa? An Analytical Approach', IGWEBUIKE: An African Journal of Arts and Humanities Vol. ۳ No ۲.
۲۰. Oguntola Laguda, Danoye (۲۰۱۳), *Religious Pluralism and Secularization in the Nigerian Religious Sphere*, in: African Traditions in the Study of Religion, Diaspora and Gendered Societies (Essays in Honour of Jacob Kehinde Olupona), edited by Afe Adogame, Ezra Chitando, Bolaji Bateye, Ashgate, pp. ۲۵-۳۳
۲۱. Religion & Ethics Newsweekly: "February ۱۳, ۲۰۰۹ ~ *Chrislam* | February ۱۳, ۲۰۰۹ | Religion & Ethics Newsweekly | PBS". Religion & Ethics Newsweekly. ۲۰۰۹-۰۲-۱۳. Retrieved ۲۰۲۰-۰۵-۰۶

۲۲. Vaughan, Olufemi (۲۰۱۶), *Religion and the Making of Nigeria*, Duke University Press.
۲۳. Williams, Corey L. (۲۰۱۹), *Chrislam, Accommodation and the Politics of Religious Bricolage in Nigeria*, *Studies in World Christianity*, ۲۵ (۱), pp. ۵-۲۸
- worldpopulationreview.com/countries/nigeria-population
(۱۸/۰۶/۲۰۲۲)

